

‘સાલિભદ્ર-ધન્ના-ચરિત’ના કર્તા તથા એને અનુષંગે કેટલુંક
જયંત કોઠારી

‘સાલિભદ્ર-ધન્ના-ચરિત’ના કર્તા

અર્નેસ્ટ બેન્ડેરે ‘સાલિભદ્ર-ધન્ના-ચરિત’ સંપાદિત કરી પ્રગટ કરેલ છે (અમેરિકન ઓરિએન્ટલ સોસાયટી, ન્યૂ હેવન, કનેક્ટિકટ, ૧૯૯૨) અને એના કર્તા મતિસાર હોવાનું એમણે જણાવ્યું છે. આ હકીકત યથાર્થ જણાતી નથી. કૃતિમાં કર્તૃત્વનિર્દેશક પંક્તિઓ આ પ્રમાણે છે :

શ્રી જિનસિંહસૂરિ-સીસ મતિસારહ, ભવિયણનહ ઉપગારહ જી,

શ્રી જિનરજવચન અનુસારહ, ચરિત કહ્વાઝ સુવિચારહ જી. (૨૧.૧)

અહીં ‘મતિસાર’ને કર્તાનામ લેખવાનું અને ‘જિનરજ’ને ‘જિનદેવ’ના અર્થમાં લેવાનું સહજ છે. પણ ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’માં આ કૃતિ પ્રથમ મતિસારને નામે મૂકી, પછીથી જિનરજસૂરિની ગણી છે (જુઓ બીજી આવૃત્તિ, ભા.૩, પૃ.૧૦૦-૧૪) અને અગરચંદ નાહટાએ એને ‘જિનરજસૂરિ-કૃતિ-કુસુમાંજલિ’ (પ્રકા. સાદૂલ રજસ્થાની રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, બીકાનેર, વિ.સં.૨૦૧૦)માં પ્રગટ કરી છે. આ હકીકતો લક્ષમાં લઈ બેન્ડેરે, ઓછામાં ઓછું, કર્તૃત્વના પ્રશ્નની ચર્ચા કરવી જોઈતી હતી, જે થઈ નથી એ જરા આશ્ચર્યજનક લાગે છે. એમને ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’ની બન્ને આવૃત્તિઓની ખબર છે પણ એમણે સંદર્ભ આપ્યો છે પહેલી આવૃત્તિના પહેલા ભાગનો જ, જ્યાં કૃતિ મતિસારને નામે મુકાયેલી છે. પાછળથી થયેલી સુધારણા એમણે ધ્યાનમાં નથી લીધી અને બીજી આવૃત્તિનો તો લાભ જ લીધો નથી. એમણે કર્તાનું નામ કેટલીક હસ્તપ્રતોમાં મતિસાર મઢે છે એની નોંધ લીધી છે, પણ કર્તૃત્વના પ્રશ્નને છેડ્યો નથી.

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’માં પહેલાં મતિસારને મૂકવામાં આવેલી કૃતિ પાછળથી જિનસિંહસૂરિશિષ્ય જિનરજસૂરિને નામે ફેરવવામાં આવી તેમાં બે હસ્તપ્રતોની પુષ્પિકાઓ કારણભૂત છે. એ બે પુષ્પિકાઓ આ પ્રમાણે છે :

(૭૨) બોહિત્થ વંશીયાવતંસીયમાન... જંગમ યુગપ્રધાન શ્રી જિનરજસૂરિભિર્વિરચ્યાંચક્રે સાહ ધર્મસી ધારલદેવી પુત્ર રત્ન સાહ ગેહાચ્ચા ભ્રાતુરભ્યર્થનયા... સં.૧૬૮૮ વર્ષે પંડિત જ્ઞાનમૂર્તિ લિખિત ફાગણ સુદિ ૧૪

દિને શુભં ભવતુ શ્રી જાલોર મધ્યે. - ડાહ્યાભાઈ વકીલ, સુસ્તની પ્રત. (બી. આ., ભા.૨, પૃ.૧૦૬)

(૮૫) બોહિત્થવંસીયાવતંસીયમાન... યુગપ્રધાન શ્રી જિનરાજસૂરિભિઃ રચયાંચકે સાહાણહાચ્ય સ્વધ્રાતુરભ્યર્થનયા... વિ. સં. ૧૮૧૮ વર્ષે શાકે પ્રવર્તમાને જ્યેષ્ઠ સુદિ ૬ શનૌ વાસરે વળોદનગર મધ્યે... સકલપ્રવરપંડિત શ્રી પુન્યવિજય શિ. રત્નવિજયગણિ શિ. લાલવિજયેન. - ગારિયાધાર ભંડારની પ્રત. (બી. આ., ભા.૨, પૃ.૧૦૭)

આ પુષ્પિકાઓમાં કૃતિ જિનરાજસૂરિએ રચી હોવાનું સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે. તેમાંયે પહેલી ક્રમાંક ૭૨ની પુષ્પિકાવાળી પ્રત તો સં. ૧૬૮૮માં ઇટલે કૃતિરચના પછી દશ વર્ષે જ અને જિનરાજસૂરિના જીવનકાળમાં (અમનો જન્મ સં. ૧૬૪૭, દીક્ષા સં. ૧૬૫૬, આચાર્યપદ સં. ૧૬૭૪, સ્વ. સં. ૧૬૯૯) લખાયેલી છે. એણે આપેલી માહિતીને આધારભૂત ન માનવા માટે કશું કારણ નથી. બીજી ક્રમાંક ૮૫ની પ્રત, અલબત્ત, આ પ્રત પરથી જ તૈયાર થઈ લાગે છે.

કૃતિ જિનરાજસૂરિની રચના હોવાનું કૃતિમાંના કેટલાક ઉલ્લેખો પણ બતાવે છે. કૃતિમાં આ નોંધના આરંભે ઉદ્ધૃત કરેલી કર્તાના નામવાળી પંક્તિઓ સિવાય દશ સ્થાને 'જિનરાજ' શબ્દ આવેલો છે. બેન્ડરે તો બધાં સ્થાન પરત્વે જિન ભગવાન મહાવીરનો અર્થ જ શબ્દકોશમાં નોંધ્યો છે. પણ ચરેચર અમ નથી. થોડેક સ્થાને 'જિનરાજ' શબ્દ જરૂર ભગવાન મહાવીરને નિર્દેશે છે (કેમકે આ કથામાં એ એક પાત્ર તરીકે આવે છે), પરંતુ થોડેક સ્થાને માત્ર જિનેશ્વરદેવ એવો અર્થ છે ને બેએક સ્થાને તો એ કર્તાનામનો નિર્દેશક શબ્દ હોય એવું માનવું પડે તેવું છે. જુઓ:

હિવ જિણ પરિ ધન્નઝ આવઝ,

તે પિણ જિનરાજ સુણાવઝ. (૧૭.૨૪)

શાલિભદ્રવૃત્તાંતમાંથી ધન્નાના વૃત્તાંત તરફ વળતાં આ પંક્તિ આવે છે. દેખીતી રીતે જ એનો અર્થ છે : હવે જે રીતે ધન્નો (કથામાં) દાખલ થાય છે તે પણ જિનરાજ (ઇટલે કવિ) સંભળાવે છે. બેન્ડરે “Now Dhanna enters (the story), according to the version of the Jinaraja.”

એવો અનુવાદ આપ્યો છે, પણ 'the Jinaraja' દ્વારા એમને શું અભિપ્રેત હશે તે કહી શકાતું નથી. જો ભગવાન મહાવીર અભિપ્રેત હોય તો તે યોગ્ય નથી કેમકે અહીં એ કંઈ કથા કહેનાર નથી.

સુતવિરહડ દુઃખ માતનડ જી,

કહિ ન સકડ કવિરજ,

જાણડ પુત્રવિયોગિની જી,

ઇમ જંપડ જિનરાજ રે. (૨૩.૧૫)

અહીં પણ અર્થ સ્પષ્ટ છે : માતાને પુત્રના વિરહે જે દુઃખ થાય છે તે કોઈ કવિ ન કહી શકે, એ તો પુત્રવિયોગિની માતા જ જાણે - એમ જિનરાજ (કવિ) કહે છે. અહીં પણ બેન્ડર "so says the Jinaraja" એમ અનુવાદ કરે છે એમાં અસ્પષ્ટતા રહે છે. ભગવાન મહાવીરનો નિર્દેશ તો સંભવિત નથી જ.

કેટલેક સ્થાને देखीतो 'जिनदेव'નો અર્થ હોય તોપણ 'जिनराज' શબ્દમાં કવિએ શ્લેષથી પોતાનું નામ ગૂંથ્યું હોય એ સંભવિત છે.

જિનરાજસૂરિના એક 'શાલિભદ્ર ગીત' (જિનરાજસૂરિ-કૃતિ-કુસુમાંજલિ, પૃ.૬૮-૭૦)ના કેટલાક ઉદ્ગારો 'સાલિભદ્ર-ધત્રા-ચરિત'માં એ જ શબ્દ રૂપે મળે છે એ હકીકત પણ 'સાલિભદ્ર-ધત્રા-ચરિત' જિનરાજસૂરિની રચના હોવાની વાતને સમર્થિત કરે છે. જુઓ :

શાલિભદ્ર ગીત :

જાણડ પુત્રવિયોગિની જી, જે દુઃખ કવિ ન કહાડ. ૮

છાતી લાગી ફાટિવા જી, નયણે નીરપ્રવાહ. ૯

હરખ ન દીધડ હાલરડ જી, વહૂઅ ન પાડી પાડ,
તે વાંઝણિ હોઈ છૂટિસ્યડ જી, હું કિમ ગાન ગિણાડ. ૧૩

સાલ તણી પરિ સાલસ્યડ જી, એ મુઝ અહીઠાળ. ૧૪

સાલિભદ્ર-ધત્રા-ચરિત :

છાતી લાગી ફાટિવા જી, નયણે નીરપ્રવાહ રે. ૧

हरखि न दीधउ हालिरउ जी, बहूअ न पाडी पाइ,
तो वांझणि हुइ छूटिस्यइ जी, हुं किणि गानि गिणाइ रे ३

❀

सुतविरहइ दुःख मातनउ जी, कहि न सकइ कविरज,
जाणइ पुत्रवियोगिणी जी...

१४

(ढाळ २३मी)

तपास करतां जिनरजसूरिनी अन्य कृतिओना उद्गारे पण 'सालिभद्र-
धन्ना-चरित'मां मळी आववा संभव छे.

कोयडो कर्तृत्वनिर्देशक पंक्तिओना अर्थघटननो, छेवटे, रहे छे. जिनरजे
चरित कह्युं एम नहीं, पण जिनरजना वचनने अनुसरीने जिनसिंहसूरिशिष्य
मतिसारे चरित कह्युं छे एवी वाक्यरचना एमां देखाय छे. अही ए हकीकत
तरफ ध्यान दोखुं जोईए के मध्यकाळमां 'मतिसार' ए शब्द 'मति अनुसार,
बुद्धि अनुसार' एवा अर्थमां वारंवार वपरयेलो मळे छे. जिनरजसूरिए ज
पोतानी बीजी कृति 'गजसुकुमाल महामुनि चोपइ'मां ए शब्द ए अर्थमां
वापर्यो ज छे :

श्री जिणसिंधसूरि गुणधार,

खरतरगच्छ उदार बे.

श्री जिनरज तासु परभावइ,

इणि विधि मुनिगुण गावइ बे.

❀

ए संबंध सदा सांभलिस्यइ,

तासु मनोरथ फलस्यइ बे.

आठमइ अंग तणइ अणुसारइ,

जोडि रची मतिसारइ बे.

(३०, १३-१६)

तो पछी, 'श्री जिनरज-वचन अनुसार'नुं अर्थघटन पण, उपरनां प्रमाणोने
लक्षमां लई कृति जिनरजसूरिनी छे एम मानीने करवुं जोईए. एमां जिनरज
एटले जिनेश्वरदेव एवो अर्थ प्राथमिक रीते लई शकाय - 'जिनेश्वरदेवना

વચનને અનુસરીને ધર્મબોધની આ કથા કહેવામાં આવી છે' - પરંતુ એમાં શ્લેષથી કવિએ પોતાનું નામ ગૂંથ્યું છે એમ માનવું જોઈએ.

મતિસાર

‘મતિસાર’ શબ્દ ‘મતિ અનુસાર, બુદ્ધિ અનુસાર’ના અર્થમાં વપરાતો હોવાનો એક દાખલો ઉપર આવ્યો છે. ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’નાં પાનાં ફેરવતાં બીજા ઘણા દાખલા મળી આવે તેમ છે. એક વધુ દાખલો નોંધીએ :

મિં માહારી મતિસારુ કીધો, સેવી પંડિતપાઈ જી.

(ઋષભદાસકૃત ‘સમક્તિસાર રાસ’, જૈ.ગૂ.ક., બી.આ., ૩,૪૫)

‘મતિસાર’ને કર્તાનામ માની લેવાની ભૂલ થઈ ગયાના પણ બીજા દાખલા જડે છે, જેમકે, જિનવર્ધમાનની ‘ધત્રાઋષિ ચોપાઈ’ નીચેની પંક્તિને કારણે પહેલાં મતિસારને નામે મુકાયેલી :

એ સંબંધ રચ્યો મતિસારૈં, સ નવમ અંગ અણુંસારૈં જી.

પરંતુ એમાં આગળની પંક્તિમાં કર્તાનામ સ્પષ્ટ છે અને ઉપરની પંક્તિ એના અનુસંધાનમાં જ વાંચવાની છે :

તસ શિષ્ય જિનવ્રધમાન જગીસૈં,

આસો સુદિ છટિ દિવસૈંજી,

સંવત સત્તર દાહોત્તર વસૈં,

ખંભાઈત મન હરસૈંજી,

એ સંબંધ રચ્યો મતિસારૈં....

પછીથી, આ કારણે, કૃતિને જિનવર્ધમાનની ગણવાની થઈ. (જુઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ, બી.આ., ૪, ૧૬૧-૭૦)

‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’માં મતિસારને નામે બે કૃતિઓ મૂકી એ કર્તાનામ ધ્રુવ હોવા વિશે સંશય દર્શાવવામાં આવ્યો છે. (બી.આ., ૩, ૩૩૬, ૩૭) ને એમાંની એક કૃતિ ‘ચંદ્રગજા ચોપાઈ’ કરમચંદને નામે મળે છે જેમાં ‘મતિસારાઈ મડ કીડ પ્રબંધ’ એવી પંક્તિ આવે છે. (‘બે કર જોડી કહે કરમચંદ’ એવી પંક્તિ પણ છે જ.) શ્લોકસંખ્યા ૬૫૬ ને ૬૯૬ પણ મળતી જ કહેવાય. બીજી કૃતિ ‘ગુણધર્મ રાસ’ની આવી ચાવી મળતી નથી, પણ એમાંથી ભૂલ થઈ હોવાની શંકા નિરૂપાર નથી.

મતિસારને નામે ‘કર્પૂરમંજરી’ એક જાણીતી રચના છે. એમાં બીજું કોઈ નામ મળતું નથી. પરંતુ એ અજ્ઞાતનામા કવિની રચના હોય અને ‘બોલઈ કવિ પંડિત મતિસાર’માં ‘મતિસાર’ શબ્દ ‘મતિ અનુસાર’ના અર્થમાં હોય એવો સંભવ સાવ નકારી ન શકાય. આવો સંભવ વિચારવાનું કારણ એ છે કે આવાં થોડાં શંકાસ્પદ સ્થાનો સિવાય ‘મતિસાર’ એવું નામ જ ક્યાંય મળતું નથી.

સાર

વસ્તુતઃ મધ્યકાળમાં ‘સાર’ શબ્દ ‘અનુસાર’ના અર્થમાં વ્યાપક રીતે પ્રયોજાયેલો જોવા મળે છે. જેમકે,

શ્રી ગુરુવચણ સુણી બુદ્ધિસારુ, સીમંધર જિન ગાયો.

(જૈ.ગૂ.ક., બી. આ., ૪, ૬૬)

‘બુદ્ધિસારુ’ એટલે બુદ્ધિ અનુસાર.

સત્તરિ કમ્મવિચારં કહિયં રિષિ કુંભ સુયસારં

(જૈ.ગૂ.ક., બી.આ., ૧, ૩૦૫)

‘સુયસારં’ એટલે સૂત્ર અનુસાર, શાસ્ત્રાનુસાર.

સારહઃ અનુસાર ‘મનસા-સારહ’

(ગુજરાતી ભાષાનું ઐતિહાસિક વ્યાકરણ, હરિવલ્લભ ભાયાણી, પૃ.૨૦૦)

‘મનસા-સારહ’ એટલે મનીષા અનુસાર, ઇચ્છા મુજબ.

પાપ કીયાં તઈં તિહાં ઘણાં, જનકભવનિ દિનરાતિ રે,

પહિલું દુઃખ પામ્યું તિણઈ, બીબા-સારુ ભાતિ રે. ૨૬.૩

(રાજસિંહકૃત ‘આરામશોભાચરિત્ર’, આરામશોભા રાસમાલ્ય, સંપા. જયંત કોઠારી, પૃ.૨૨૩)

‘બીબા-સારુ ભાતિ’ એટલે બીબા અનુસાર, બીબા પ્રમાણે ભાત પડે છે.

ઘર-સારુ આપઈં દાતિ એ. ૧૬

(વિનયસમુદ્રકૃત ‘આરામશોભાચોપાઈ’, એજન, પૃ.૧૨૨)

અર્થ છે : ઘર અનુસાર, ઘર પ્રમાણે, ઘરને શોભતો એ કરિયાવર આપે છે.

નિજ ઘર-સારું મોકલડ. ૫.૬.૨

(જિનહર્ષકૃત ‘આરામશોભારાસ’, એજન, પૃ.૨૩૫)

અર્થ છે : પોતાના ઘર અનુસાર, ઘરને શોભતું (ભાતું) મોકલો.